

‘VREEMDELINGSCHAP’
MENNONITE CENTRAL COMMITTEE
100 jaar samenwerking in Europa

Sybout van der Meer

ABSTRACT

The revised text of a lecture held in 2022 on the history of the Mennonite Central Committee and the Mennonitische Umsiedler Betreuung, especially on their relief work in Europe. Included are subjects as the Mennonite Famine Relief Program in Russia after World War I; the War Sufferer's Relief Program during and following World War II; the resettlement of Russian and Danzig Mennonite refugees, and the relief work for the dispersed Mennonites in Siberia after their banishment to Siberia. The author was involved with these two organizations and the Dutch Mennonite Stichting voor Bijzondere Noden (BN).

Keywords: USSR – Ukraine – Germany – World War II – refugees – Mennonitische Umsiedler Betreuung (MUB)

Vreemdelingschap

Op verzoek van de Doopsgezinde Historische Kring hield Sybout van der Meer een verhaal over het ontstaan van MCC en de Mennonitische Umsiedler Betreuung (MUB). Honderd jaar daarvoor, in maart 1922 was het voedselprogramma van MCC in Oekraïne begonnen. Dit noodhulpwerk is nauw verbonden met de geschiedenis van doopsgezinden in Rusland. Zijn verhaal was een intrigerende mengeling van geschiedenis gebaseerd op een rijke kennis van de literatuur en op het eigen archief en persoonlijke ervaring. Bij de talrijke contacten die vanuit de doopsgezinde kring met het toenmalig Oost-Europa ontstonden, was Sybout van der Meer op allerlei manieren betrokken. In zijn verhaal bood hij een globaal overzicht van een in Nederland weinig bekende geschiedenis en vertelde hij op indrukwekkende wijze over persoonlijke ontmoetingen met mensen aan de andere kant van het ijzeren gordijn. Op verzoek van *DB* bewerkte hij zijn lezing tot een artikel.

De geschiedenis van doopsgezinde kolonies in de delta van de Djepnr en de Wolga in Oekraïne en Rusland kan worden beschreven als een aaneenrijging van rampspoedervaringen. Het heeft het geloof van de doopsgezinden aldaar sterk beïnvloed.

Werd de ‘intocht’ in Oekraïne gezien als een roeping van God, ook de beproevingen van de eerste generaties waren van God. In de zogeheten ‘Kleine Gemeinde’ van 1812 werd het lijden van de doopsgezinde vreemdeling als ‘genade zonder vreugde’ gezien. De vergelijking met het Joodse volk, dat uit Egypte wegtrok en pas na een veertig jaar durende tocht het land van belofte introk, werd veel gemaakt. De ‘Grosse Gemeinde’ stond sterk onder invloed van de piëtistische theologie. Het geloofsbelijden en -beleven voorkwam niet, dat in 1860 een scheiding groeide, waardoor er naast de bestaande doopsgezinde kerken een ‘Mennoniten-Brüdergemeinde’ ontstond. Het verwijt van de nieuwe stroming kon samengevat worden als afval van het Bijbels getuigenis. In hedendaagse termen zou gesproken kunnen worden van een Evangelisch-vroomheids belijden tegenover een formelere liberale geloofsopvatting. De twee stromingen liepen tamelijk parallel met maatschappelijke patronen van onderscheid in welvaart en welstand. De scheiding tussen de ‘oude’ Kirchliche Gemeinde en de Mennoniten-Brüdergemeinde is mede door de emigratiegolven van leden van beide geloofsgemeenschappen uit Rusland en de Sovjet-Unie een wereldwijde realiteit geworden.

Introductie over motivatie voor hulpwerk

Mijn interesse in sociale en maatschappelijke vraagstukken heeft te maken met mijn familieachtergrond. Mijn afkomst en basis is een gezin met een hoog ethisch besef. Een moeder, die mij als kind stimuleerde om het onderscheid te zien tussen goed en kwaad, tussen zelfbevestiging en zelfkritiek, tussen eigenbelang en algemeen belang, tussen ego-denken en sociaal-denken, tussen oordelen en vooroordelen. Inzet voor (internationaal) hulpwerk kregen wij als kinderen met de papepel binnen. Het was het zichtbaarst in moeders activiteiten voor het Rode Kruis. Als een soort lokale Juliana kwamen op nationale en kerkelijke hoogtijdagen in het jaar kwetsbare en veelal alleenstaande mensen bij ons thuis. De sterkste herinnering heb ik aan de jaarlijkse kerstviering thuis met chocolademelk en kerstbrood en het lezen van twee verhalen: het Lucasevangelie over de geboorte van Jezus en een seculier verhaal.

Mijn persoonlijk levensverhaal is sterk beïnvloed door mijn opvoeding: interesse voor literatuur, cultuur en politiek kwam als vanzelfsprekend voort uit stimulansen vanuit het ouderlijk gezin. Het leidde tijdens mijn middelbare schoolperiode tot betrokkenheid bij de redactie van het schoolblad en activiteiten van de leerlingenvereniging. In 1964 kwam ik in de jeugdreductie van het toenmalige provinciale dagblad *De Friese Koerier* (in 1969 opgegaan in de *Leeuwarder Courant*) onder hoofdredactie van de sociaaldemocraat Fedde Schurer. Het leidde tot de uitnodiging om lid te worden van een Europa-studentenplatform. Gedurende meerdere achtereenvolgende

jaren kon ik daardoor deelnemen aan Europese conferenties van Europese instituties in Straatsburg, Parijs en Brussel.

Door de doopsgezinde predikant Herman Keuning uit Grouw in Friesland raakte ik al jong betrokken bij jeugdwerk. Hij inspireerde me ook om na de kandidaatsstudie Wijsgerige Pedagogiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (nu Radboud Universiteit) de overstap te maken naar Theologie aan het Doopsgezind Seminarium in Amsterdam. Mijn eerste baan in de grote-mensen-wereld werd die van leraar Cultuurgeschiedenis van het Christendom aan het 'Liemers College', de Zevenaarse dependance van het Katholiek Gelders Lyceum voor Havo en VWO in Arnhem. Daar volgde een betrekking op als jeugdwerkadviser voor de Doopsgezinde Jeugd Centrale (DJC) in het gebied van de Friese Doopsgezinde Sociëteit en dat van de Gronings-Drentse en Oost-Friese Doopsgezinde Sociëteit. Deel van het takenpakket bestond uit redactiewerk voor het Noordelijk inlegvel van het *Algemeen Doopsgezind Weekblad (ADW)* en vertegenwoordiging in het bestuur van de Stichting voor Bijzondere Noden in de Doopsgezinde Broederschap. Na enkele jaren ruilde ik deze positie in voor de functie van cursusleider aan Vormingscentrum in internaatsverband 'De Oorsprong' in Sint Nicolaasga.

Lijdens-reisverhalen

In 1979 bezocht ik in vervolg op een gezinsreis naar Colombia op verzoek van de toenmalige Doopsgezinde Stichting voor Bijzondere Noden hulpwerkprojecten in Zuid-Amerika. In Paraguay ontmoette ik doopsgezinde families met Europese en Euraziatische wortels. Gedurende het verblijf hoorde ik meerdere familiegeschiedenissen van zestig jaren geleden. Het betrof verhalen van doopsgezinden, die geboren waren in de tijd van de grote omwenteling van tsaristisch Rusland naar de Unie van Socialistische Sovjet Republieken. Ook voor inwoners van Oekraïne met een historisch gemengde achtergrond van Nederland en Pruisen en een gebruikstaal van Plautdietsch en een Duitse schooltaal waren aan die omwenteling vier oorlogsjaren voorafgegaan. De strijd van de Witten en de Roden, de gewapende rooftochten en plunderingen en moordpartijen van de bendes van Machno, de hongersnood, de tyfusedemie. Ze hoorden als kind over een 'Mennonieten-exodus' naar Canada. Ze hoorden over een tocht en verblijf van duizenden Mennonieten, die in Moskou probeerden een uitreisvisum te krijgen. En ze kenden het verhaal of waren zelf deel geweest van een groep van meer dan tachtig doopsgezinde families die Oekraïne verlieten om zich tweeduizend kilometer oostelijk van de Oeral in Siberië te vestigen in nieuw gebouwde dorpen, in de hoop deels hun oude Oekraïense bestaan te kunnen voortzetten, ver van de Moskouse controle. Maar ook daar werd de collectivisering

in de landbouw doorgezet en in 1928 werd Stalins vijfjarenplan van kracht. Dat was het doorslaggevend argument om opnieuw te verlaten wat opgebouwd was. In de nacht van 17 december 1930 begon een ongelofelijk avontuur. Zij, die het als kind meemaakten, leken het als verteller met huiver te herbeleven. Zij behoorden tot de kleine groep van kinderen, die deel uitmaakten van in totaal 218 mensen die in die nacht in het geheim hun dorp verlieten. In de vroege avond ging het trefwoord rond in het dorp, 'vannacht is dé nacht'. De mensen wisten dat ze vier uur hadden om de slede te pakken en de paarden te voederen. Om één uur 's nachts – bij een temperatuur ver onder het vriespunt – vertrok een karavaan van 56 sleden. De reizigers waren dik ingepakt. Ze wisten dat ze geen geluid mochten maken. Slapende dorpeelingen en honden mochten niet worden gewekt. En ze moesten waakzaam blijven, opdat ze niet op grensbewaking zouden stuiten. Het was tien kilometer naar de dik bevroren Amoerrievier. Daar aangekomen, moest de steile helling van drie meter genomen worden. Het gewicht van de sleden liet het ijs kraken. In de stem van de volwassen vertellers klonk de angst van het kind door, dat zich het beeld van die nachtelijke oversteek herinnerde. De groep arriveerde in Mantsjoerije. Met lokale Chinese hulp vonden ze onderdak, voeding en visa's. Op 12 februari 1931 kon de groep de trein naar Harbin nemen. Daar verbleef het gezelschap ruim een jaar. Het waren de vrouwen die tijdelijk werk vonden en zo hun gezinnen konden onderhouden. Dankzij bemiddeling van de Duitse consul kregen ze een paspoort, waarmee de weg openlag voor de doorreis naar Shanghai. Mennonite Central Committee ving daar al langer vluchtelingen op. De meesten hadden de wens om hetzij in West-Europa, hetzij in Canada of de Verenigde Staten van Noord-Amerika een nieuwe toekomst op te bouwen. Genoemde continenten en landen verkeerden echter, net als de rest van de wereld, in een grote economische recessie en lieten geen vluchtende vreemdelingen toe. Er was echter één Zuid-Amerikaans land waar de vluchtelingen wel welkom waren. Paraguay herstelde zich van een slepende oorlog met een buurland om het grote steppengebied Chaco. Regeringen van beide landen meenden, dat er grote olievoorraden in de grond zaten, hetgeen uiteindelijk een wensdroom bleek. Een Franse oceaanstomer bracht de 373 vluchtelingen uit Harbin uiteindelijk via Hongkong, Saigon en Singapore naar Le Havre. En tenslotte naar Asuncion. Uiteindelijk vestigden de 'Harbiners' zich in de reeds bestaande kolonie Fernheim in de Gran Chaco.

Mennonitische Umsiedler Betreuung

Bij terugkeer uit Paraguay zocht ik contact met ds. Rein de Zeeuw, algemeen secretaris van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit (ADS) en voorzitter van de Stichting voor Bijzondere Noden (BN) in Nederland en daarbuiten. Dankzij hem kreeg ik meer

Gevlucht uit Siberië, april 1932. Op doorreis van China naar Paraguay, in Le Havre Frankrijk

zicht op de geschiedenis van de duizenden doopsgezinde ontheemden die Oekraïne hadden verlaten in de jaren tussen globaal 1920 en 1930. De meesten van hen vonden in Canada en de Verenigde Staten van Noord-Amerika een nieuw thuis. Een kleiner aantal emigreerde naar Zuid-Amerika, met name naar Paraguay (zie vorige paragraaf). Van deze laatsten kwamen in de jaren van de wederopbouw na de tweede wereldoorlog velen naar de nieuwe Bondsrepubliek West-Duitsland. Europese doopsgezinde hulpwerkorganisaties en MCC verzorgden voor hen een eerste opvang. De 'Vereinigung' van Duitse Doopsgezinde Gemeenten vroeg begin 1972 aan het Europees samenwerkingsverband van doopsgezinde hulpwerkorganisaties, de Internationale Mennonitische Organisation (IMO), om de migranten op te vangen. De IMO stelde in november 1972 hiertoe een medewerker aan: Hans von Niessen, Deze in Oekraïne geboren medewerker hielp mensen bij het zoeken van huisvesting, werk en een geloofsgemeenschap. In maart 1975 richtten IMO en MCC-USA en MCC-Canada een nieuw gemeenschappelijk bestuurslichaam op. De organisatie kreeg als naam Mennonitische Umsiedler Betreuung (MUB). Vanaf november 1975 werd br. Hans von Niessen ook de verantwoordelijk voor de opvang van Russische doopsgezinden uit Aziatische Sovjet Republieken. De emigratie van deze laatsten was vanaf 1973 namelijk gestaag op gang gekomen. Volgens de statistieken van de Bonds Republiek

Duitsland (BRD) kwamen al in 1959 de eerste ‘Russen-Duitsers’ uit Siberië naar het westen. Onder hen waren nog geen doopsgezinden. Vanaf het jaar 1959 tot 1973 ging de instroom nog steeds slechts om tientallen. Vanaf 1973, toen emigratie naar het Westen door de Sovjetautoriteiten werd toegestaan, werden het enkele duizenden per jaar. Hoogtepunt werd de periode 1975 – 1980. In die periode kwamen tussen de 6000 en 9000 mensen naar de Bondsrepubliek. Vanaf 1982 daalde het aantal uitreisvisa weer, tot rond de 1000 en lager. In de circa tien jaren dat ‘Russen-Duitsers’ naar de BRD emigreerden, was onder hen steeds een percentage van ongeveer tien procent dat zich Mennoniet noemde. Dezen behoorden tot twee categorieën Mennonieten die zich na Wereldoorlog II in de Sovjet Unie bevonden. Het betreft de zogenoemde verdachte ‘vijfde colonne’, die in de eerste oorlogsjaren naar Siberië verbannen werd en degenen die als ‘gevangenenruil’ in 1945 eveneens naar Siberië zijn gedeporteerd. Deze laatsten behoorden tot een groep van 35.000 Mennonieten die in 1943 en 1944 voor het front van het Sovjetleger uit en met de Nazi-troepen mee naar het westen waren gevlucht. In vrijwel alle gevallen was dat samen met het terugtrekkende Duitse leger. Zij werden na de capitulatie in 1945 het westers Geallieerde ‘onderhandelingskapitaal’ om daarmee door de Sovjets gevangen Geallieerde soldaten vrij te krijgen. Het resultaat van de uiteindelijke deal was, dat van de groep Mennonieten 12.000 mochten doorreizen naar Canada, de Verenigde Staten van Noord-Amerika en Zuid-Amerika. De andere 23.000 werden door Stalins troepen gedeporteerd naar Siberië.

Mennonieten in de USSR na 1945

De gedeporteerden van zowel 1940 als die van 1945 werden zonder rekening te houden met familie- en sociale, laat staan religieuze verbanden als enkelingen verspreid over het immense Siberië. Er werd wettelijk vastgelegd dat zij zich nooit weer in het westelijk deel van de Sovjet-Unie zouden mogen vestigen. Het betekende dat zij niet weer naar Oekraïne konden terugkeren. Deze wet is nooit herroepen. Pas na onafhankelijkheid van Oekraïne in 1991 was terugkeer in theorie mogelijk. Het werd de gedeporteerden verboden om godsdienstige bijeenkomsten te houden, aan kinderen bijbelverhalen door te geven, of geloofsgroepen te vormen en kerken te stichten. Tot 1956 stonden de gedeporteerden allen persoonlijk onder staatstoezicht. Het heeft tot dat jaar geduurd voor de eersten, samen met hun nazaten, op enkele plaatsen kleine gemeenschappen konden gaan vormen. Het begin was in de nabijheid van de volgende steden: Novosibirsk, Omsk, Tomsk, Karaganda, Tasjkent en Alma Ata. Dankzij leidende personen van zowel MCC als Mennonite World Conference (MWC), die in respectievelijk 1956, 1958 en 1960, bezoeken aan Moskou hadden gebracht, ontstonden er eerste communicatiemogelijkheden tussen de

gedeporteerden en doopsgezinde organisaties in het Westen. In de BRD nam br. Gerhard Hildebrandt uit Göttingen vervolgens het initiatief de Ost-Kommission op te richten. Deze doopsgezinde organisatie moest een bijdrage leveren aan de opvang van de migranten uit de Sovjet-Unie en contacten te leggen met de na 1956 ontstane doopsgezinde gemeenten in de Sovjet-Unie. Vanuit Nederland was vanaf het begin ds. Rein de Zeeuw, de secretaris van de ADS en voorzitter van de MUB, nauw betrokken bij deze Commissie.

De Zeeuw was degene me introduceerde bij zowel de MUB als de Ost-Kommission als bestuurslid. Van de laatstgenoemde commissie werd ik namens de ADS lid. Vanwege deze bestuursfuncties sloot ik me samen met enkele West-Europeanen in 1983 aan bij een groep Amerikaanse en Canadese bestuurders en wetenschappers om een studiereis naar Moskou te maken en de positie van kerken onder communistisch regiem te leren kennen. De reis werd georganiseerd door het MCC-Peace-Committee. Het werd de eerste van een reeks reizen naar jonge – nauwelijks getolereerde, veelal sterk tegengewerkte – doopsgezinde gemeentes in Siberië (Omsk, Tomsk en Novosibirsk), Kazachstan (Almaty), Kirgistan (Bishkek/Froenze), Tadjikistan (Duchambe) en Uzbekistan (Tasjkent en Samarkand).

Reisgroep 1986, geleid door Fokke Fennema (zittend tweede van links), Tiny van Straten-Bargeman (staande derde van links) en Anna van der Meer-Rijkema (staande vierde van rechts) uit Nederland en elf deelnemers uit Duitsland en Zwitserland

Doelen die de Ost-Kommission zich stelde, waren de volgende: Het versterken van de prille contacten tussen doopsgezinde gemeenten in West-Europa en in de Sovjet-Unie, het leren kennen van de huidige leefomstandigheden van gelovige Christenen in de Sovjet-Unie, behoeftepeiling wat prioriteit verdiende met betrekking tot de vragen over hulp bij versterking van de geloofsgemeenschappen in het Oosten of juist intensivering van ondersteuning bij de emigratiewens naar het Westen. Naast het centraal stellen van voorgaande kwesties, speelde ook de taal regelmatig een rol. Ouderen in de gemeenten in de Sovjet-Unie oriënteerden zich principieel op gebruik van de Duitse taal in de gemeente samenkomsten. Met als gevolg dat de jongeren, die op school verplicht met Russisch opgroeiden, de diensten niet goed konden volgen. Bij enkele bezoeken aan gemeenten in afgezonderde gebieden deden zich hilarische momenten voor: bij de Russische gemeenteleden heerste de verwachting dat bezoekers nog het Fries van Menno Simons konden spreken en dat zij dat – dankzij hun plautdiets – zouden kunnen verstaan. Het gevolg was nauwelijks verborgen teleurstelling dat het toch niet zo was. Tijdens de reizen werden altijd Bijbels en Bijbelcommentaren meegenomen, zowel Duits- als Russischtalige. Het laatste was mogelijk, dankzij het werk van een vertaalteam van en door samenwerking met de Baptist World Alliance (BWA) en MCC. Een bijzondere reis mag niet onvermeld blijven. In 1986 organiseerden doopsgezinde vrouwen uit West-Europa een reis voor en door vrouwen. Hun doel was om Russische zusters te bereiken voor ‘gesprekken in de keuken’. Dankzij deze reis beschikken we over verslagen van ontmoetingen, waar familielevens, opvoedingsvragen, gezondheids- en gehandicaptenzorgproblematiek en toekomstvisie aan de orde zijn geweest.

Kern van het door br. Hans van Niessen uitgevoerde werk van Ost-Kommission en MUB is uiteindelijk vooral het meehelpen geweest bij de aanvraag van visa, de eerste opvang van de immigranten, de pastorale zorg, het zoeken naar plaatsen met werkgelegenheid, de beschikbaarheid van huisvesting en de opbouw van kerkelijke gemeenten. In eerste instantie werd getracht om de ‘Russen-Mennonieten’ te laten aansluiten en integreren bij bestaande doopsgezinde gemeenten. De kloof in de geloofsbeleving was echter dermate diep, dat het niet gelukt is. Nieuwe zogenoemde ‘Russen-Mennonieten’ gemeenten ontstonden in en rond Bielefeld, Espelkamp, Neuwied en Frankenthal. Het werk van MUB is op regeringsniveau in de BRD op waarde geschat. Dat bleek in 1991 in Bonn, waar het bestuur van de MUB de ‘Urkunde en Bronzemplakette’ in ontvangst mocht nemen voor de ‘Bundeswettbewerb Vorbildliche Integration von Aussiedlern in die Bundesrepublik Deutschland’ uit handen van Prof. dr. Rita Süßmuth, president van de Duitse Bondsdag en van Dr. Horst Waffenschmidt, Bundesminister des Innern.

Initiatiefvergadering gezamenlijk optrekken ten behoeve van de MUB in 1980 met 2e van links Hans von Niessen – directeur MUB, Carl Brüsewitz - voorzitter ADS, Sybout van der Meer – secretaris Bijzondere Noden, Gerhardt Hildebrandt – vertegenwoordiger meerdere Duitse Mennonitische Hulpwerkorganen, Walter Sawatsky – MCC-directeur Europa

Een noodzakelijke geschiedenisachtergrond

Wat zijn de historische achtergronden van deze persoonlijke ervaringen? Hoe waren doopsgezinden in het oosten van Europa terecht gekomen en hoe waren zij tot onderdrukte minderheid geworden in de Sovjet Unie? In de 16^e en 17^e eeuw vond er een trek plaats van doopsgezinden naar het oosten, waar in het Duitse Rijk de heersers van een graafschap, hertogdom, of staat, afhankelijk van hun eigen overtuiging ruimte gaven aan geloofsvrijheid (Cuius regio, eius religio). Met name in het gebied rond de handelsstad Danzig/Gdansk vestigden zich al in de 16^e eeuw doopsgezinden. In 1750 kregen zij officieel toestemming voor kerkbouw. Een deel van hen hield zich bezig met handel. Een groter deel wijdde zich aan het boerenleven van akkerbouw en veeteelt. Onder hen waren ook, die – als waren zij Hollandse Leeghwaters – zich bemoeiden met de inpoldering van grote gebieden aan weerszijden van de Weichsel/Wisla. Een vruchtbaar en welvend gebied werd tot ontwikkeling gebracht. Dankzij de geloofsvrijheid konden de doopsgezinden daar lange tijd leven als vrijgestelden van militaire dienst. Dat werd in 1789 een probleem, want in dat jaar werd het Mennonietenedict uitgevaardigd. Aan het bezit van een boerderij en land werd onlosmakelijk de militaire dienstplicht verbonden. In Petersburg werd

intussen nauwlettend gevolgd wat er in Pruisen gebeurde. In Petersburg zetelde namelijk de voormalige Pruisische prinses Catharina II (de Grote), gehuwd met tsaar Peter de Derde. Na zijn sterven, werd zij de heerseres. In haar regeringsperiode van 1762 – 1796 vond door verovering op de Turken een immense gebiedsuitbreiding van het Russische rijk in Zuidwestelijke richting plaats, tot aan de Kaspische Zee. Voor de ontwikkeling van wat nu Oekraïne heet, rekruteerde zij loyale werkers uit haar geboorteland. Zij zag een win-win situatie voor zich. Catharina de Grote bood doopsgezinden uit de Danziger Werder maar ook velen anderen, Lutheranen en Katholieken uit andere Duitse gebieden grond aan, 70 hectare akkerland per familie. Voor de doopsgezinden was cruciaal dat ze eeuwigdurende vrijstelling van militaire dienstplicht kregen. Andere privileges die de nieuwelingen kregen waren vrijheid van geloofsbeleving, – uitoefening en – organisatie, volledig zelfbestuur, eigen rechtspraak en onderwijs, eigen kolonieplanning en aanleg van wegen en woningbouw, tien jaar belastingvrijstelling, vrije productie van bier en schnapps. Evangelisatie onder Orthodoxe Russen was nadrukkelijk niet toegestaan. En zo vestigden zich vanaf eind 18^e eeuw tot ca. 1870-1848 doopsgezinde families rond en ten zuiden van Zaporizja. Volgens een officiële telling woonden rond 1870 40.000 doopsgezinden in de zuidelijke Oekraïne. Door verdere terugtrekking van de Turken kwam op De Krim in het Zuiden en aan de Wolga in het Oosten land vrij waar toen ook vestigingen ontstonden. In 1874 kwam een einde aan de ‘eeuwige vrijstelling’ van militaire dienst. De algemene militaire dienstplicht werd ingevoerd. Doopsgezinde jongens werd wel toegestaan andere diensten te verrichten, waarbij het dragen van een wapen niet noodzakelijk was. Desondanks emigreerden van de doopsgezinden kort daarna circa 10.000 naar de VS van Noord-Amerika en 8000 naar Canada. Duitse doopsgezinde historici noemen het ‘*Die Erste Auswanderung*’. De ‘*Zweite Auswanderung*’ vond plaats in 1880 toen onder leiding van Claas Epp een groep naar Tasjkent in Turkmenistan trok om daar ‘de jongste dag’ af te wachten.

Rond de eeuwwisseling van de 19^e naar de 20ste waren er in het gebied ten zuiden van Zaporizja nog 365 doopsgezinde dorpen op een gebied van 15.295 vierkante kilometer (bijna half Nederland) met in totaal meer dan 120.000 inwoners. Waren de eerste bewoners vooral landbouwers, begin twintigste eeuw beoefenden de doopsgezinden diverse beroepen: handelaren, handwerkslieden, gereedschapsmakers, woning- en wegebouwers, winkeliers, artsen, verpleegkundigen, onderwijskrachten, fabrikanten enzovoorts. De privileges waaronder met name het gebruik van eigen taal en onderwijs en het verbod tot evangelisatie, hadden ertoe geleid dat de Mennonieten in afzonderde en gaandeweg steeds welvarender dorpen en steden woonden.

Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog werden alle Russische mannen onder de wapens geroepen. Dat mannen uit de doopsgezinde dorpen waren vrijgesteld,

riep bij anderen verzet, negatieve gevoelens en ook haat op. Er kwam voor 'Deutsch-Stämmigen' een samenscholingsverbod, waardoor kerkdiensten niet meer mogelijk waren. Het gebruik van de Duitse taal werd verboden. Onderling bleef wel het gebruik van 'Plautdietsch', naast het Russisch. Deze landstaal was in 1881 verplicht geworden in het onderwijs, dat tevens onder Russisch Staatstoezicht kwam. Tijdens WO-I kwam er in februari 1915 een landonteigeningswet voor alle Duitse immigranten. Een doopsgezinde delegatie wist in Moskou invoering van de wet voorlopig te vrijdelen in gebieden met autonoom Doopsgezind bestuur. In maart 1917 brak de burgeroorlog uit. De bolsjewistische agressie richtte zich op de afgesloten groep Mennonieten, die niet geïntegreerd was, niet autochtoon Russisch en niet gelovig Russisch Orthodox was, maar wel behoorde tot de bezittende klasse van de koelakken. Eigendom werd gezien als diefstal van de gemeenschap en bezit werd veroordeeld als misdaad. Deze doopsgezinde 'uitbuiters' werden gedwongen het vigerende zelfbestuur op te heffen, evenals het eigen onderwijs. Beide voorrechten waren immers strijdig met het nieuw patriotisme. De gedwongen onteigening en het landbouwbeleid veroorzaakten een voedseltekort en een hongersnood. Twee vertegenwoordigers van de doopsgezinde kolonies bezochten in 1920 Duitsland, Nederland en de Verenigde Staten van Noord-Amerika (VS). Zowel vanuit West-Europa, als vanuit de VS werden noodhulpacties opgezet. In hetzelfde jaar 1922 dat in Rusland de USSR werd opgericht met een Centraal Comité als leiding, kwam in Noord-Amerika het Mennonite Central Committee tot stand. In West-Europa ontstonden organisaties als de Nederlandse 'Algemene Commissie voor Buitenlandsche Noden' en het Duitse 'Mennonitische Hilfswerk Christenpflicht'. Het resulteerde in de levering van voedsel noodhulp en medicijnen, zaden en plantgoederen en landbouwmachines. Het kon echter de ondergang van de Djepnr-kolonies niet voorkomen. In de jaren 1922 – 1930 vond de grote '*Dritte Auswanderung*' plaats. Duizenden doopsgezinden trachtten in deze jaren te emigreren. Het lukte 22.500 om een nieuwe toekomst op te bouwen in Canada, 4000 konden dat in Zuid-Amerika en 500 in Duitsland.

Het merendeel bleef achter en onderging de plunderingen van de bendes onder leiding van Nestor Machno met diefstal, brandstichting, verkrachtingen en moord. Er kwam een grote tyfusuitbraak, er was de strijd tussen de Witten en de Roden, er werd geleden in de Leninjaren en onder het schrikbewind van Stalin. Vanaf 1930 begon de deportatie van predikers en leraren, gevolgd door mannen en later ook de van huis- en hard verjaagde vrouwen en kinderen. En alsof het lijden geen grens kende, kwamen er zogenaamde 'zuiveringsprocessen', waarbij laatste bezittingen werden afgenomen, boerderijen werden gecollectiviseerd, scholen en kerken gesloten werden. In totaal werden 40.000 doopsgezinden in de dertiger jaren verbannen naar Siberië. Ditzelfde herhaalde zich in de eerste oorlogsjaren van

Wereldoorlog II. Van de resterende 80.000 Mennonieten werden 45.000, die als 'vijfde colonne' gezien werd, als krijgsgevangenen eveneens naar Siberië gedeporteerd. De andere 35.000 vormden de '*Vierte Auswanderung*', armzalige vluchtelingen, die met de wanordelijk terugtrekkende Duitse Wehrmacht richting Westen gingen. Zij werden de 'ruilwaar' voor de geallieerde Amerikaans-Canadees-Engelse troepen met de Sovjetautoriteiten. Na het beëindigen van de oorlog vonden onderhandelingen plaats over krijgsgevangenen van Westers geallieerde zijde, maar ook over Russen, die voor de Sovjettroepen uit naar het Westen gevlucht waren. Het leidde tot de overeenkomst dat 7000 Mennonieten naar Canada mochten emigreren en 5000 naar Paraguay. De andere 23.000 werden via Moskou naar Siberië gedeporteerd.

Jongste geschiedenis vanaf 1945

In de periode na de beëindiging van WO-II kwam de verdeling van Duitsland door de geallieerden tijdens de Conferentie van Jalta tot een opdeling in bezettingszones. Berlijn kwam in het door de Sovjettroepen veroverde en beheerde oostelijk deel. In respectievelijk mei en oktober 1949 zagen twee Duitslanden het licht: de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) en de Deutsche Demokratische Republik (DDR). Er werd van uit gegaan, dat het resterende aantal doopsgezinden dat niet naar Canada of de VS emigreerde of naar Siberië verbannen was, slechts circa 1.000 mensen betrof. Bij de ineenstorting van de DDR in 1989 was dit aantal gedaald tot 244 personen. Tot de bouw van de Berlijnse muur behoorden alle doopsgezinden in de DDR tot de Berlijnse Doopsgezinde Gemeente. De verspreid wonenden werden in de jaren 1949 tot 1953 geestelijk en pastoraal gediend door een 'oudste', namelijk Bruno Götzke. De DDR-volkspolitie kreeg hem in het vizier en hij vluchtte vanwege gevaar voor gevangenneming op 14 januari 1953 naar de BRD. De DDR-overheid zag in die tijd de geloofsgroep der doopsgezinden als een bedreiging voor de 'volksgezondheid' van de medeburgers. Walter Jantzen nam de positie van Götzke over tot zomer 1981. Hij werd opgevolgd door Knuth Hansen, een door de Evangelisch Lutherse Kerk vrijgestelde pastor. Enkele jaren voor de val van de muur legde het DDR-staatssecretariaat voor kerkvragen over doopsgezinden het volgende vast: 'Die Mennonitengemeinde in der DDR verhält sich politisch loyal. Es bestehen geordnete Beziehungen zum Staat. Die sozialistische Staats- und Rechtsordnung wird geachtet. Die sozialistische Gesetzlichkeit eingehalten'. Het is voor de doopsgezinde geschiedschrijving interessant om te weten wat de hiervoor genoemde zinnen uit het Bondsarchief Berlijn (DO 4/1948) betekenden. Het roept vragen op over de nauwe samenwerking met de Evangelische Kirche in Oost-Duitsland, maar ook hoe doopsgezinden met de ervaringen van Hitler-Duitsland als achtergrond reageerden op de DDR-dictatuur,

en verder hoe een verklaring van de Mennonietengemeente in de DDR van 25 april 1975 verstaan moet worden. Dit in het Bondsarchief onder nr. DO 4/1536 bekend zijnde stuk vermeldt: 'Wer als Christ Frieden stiften und das Wohl seines Nächsten fördern will, hat dazu als Bürger eines sozialistischen Staates wie des unseren gute Voraussetzungen.'

Ontstaansgeschiedenis van het Mennonite Central Committee

Eerst nog iets over de naam MCC. Tijdens een vergadering van de Ost-Kommission ten huize van br. Gerhard Hildebrandt en zijn echtgenote Julia van Delden, vertelde de in Molotschna, Oekraïne, geboren doopsgezinde broeder, die eind vorige eeuw als hoogleraar Slavistiek verbonden was aan de Universiteit van Göttingen, het volgende: Bij de oprichting van de Unie van Socialistische Sovjet Republieken (USSR) werd het hoogste politieke bestuursorgaan in Moskou 'Centraal Comité' genoemd. Op 27 en 28 juli 1920 waren twee doopsgezinde afgevaardigden, te weten de broeders Friesen en Unruh, uit Oekraïne aanwezig in de Mennonite Church in Elkhart, Indiana. Zij vroegen, ja smeekten daar om hulp en er werd besloten tot de hiervoor al vermelde gezamenlijke noodhulp aan Oekraïne. Van hen kwam het advies, als een meesterlijke grap, om het op te richten gezamenlijk hulpwerk van doopsgezinden uit de VS en Canada ook 'Centraal Comité' te noemen. Zij waren ervan overtuigd, dat het indruk zou maken in Moskou. De historiciteit van het verhaal kan niet bewezen worden, maar het is te mooi om het aan de kant te schuiven. In Chicago (Illinois) vond op 27 september 1920 de eerste officiële zitting plaats van het MCC. Zeven jaar later kreeg MCC de juridische status van 'Hulpwerkorganisatie' in de VS, met als vestigingsplaats Akron, Pennsylvanië. In vervolg op het bezoek van de broeders Friesen en Unruh viel het besluit om direct drie mensen uit de VS naar Oekraïne te sturen. En al in de herfst van 1920 kon MCC beginnen met hulpwerk. Het eerste betrof opvang van vluchtelingen in Constantinopel, nu Istanboel (tot 1922). Toen de communisten met het Rode leger de Witten verslagen hadden, kreeg het MCC toegang tot de verwoeste dorpen ten zuiden van Zaporizja. Er werden noodkeukens opgebouwd en ingericht. Hulp werd geboden aan iedereen, zonder aanzien des persoons en nationaliteit: Russen, Joden, Duitsers. Volgens rapportages konden 75.000 mensen voorzien worden van voedsel en kleding. Aan doopsgezinde boeren werden vijftig tractoren en tweehonderd paarden geleverd. In eerdere artikelen in *Doopsgezinde Bijdragen* is hier uitvoerig over bericht.

In WO-II kreeg MCC een wel heel bijzondere rol als VS- hulpwerkorganisatie van Doopsgezinde Vredeskerken. De VS raakte betrokken bij de oorlog. Weerbare mannen werden opgeroepen. Het stelde gewetensbezwaarden, die het wapen niet wilden

dragen voor een dilemma. MCC richtte de 'Mennonite Civilian Public Service' op, die met name noodzakelijke plaatsen in de gezondheidszorg opvulde. Tijdens en na WO-II verzorgde MCC in Frankrijk, Spanje en Engeland vooral activiteiten voor kinderen. Algemeen hulpwerk betrof het verschaffen van kleding, schoeisel, sanitaire- en levensmiddelen en schoolmateriaal. Het voert te ver om binnen het bestek van dit artikel de ontwikkelingen na WO-II in kaart te brengen. De honderd (plus twee) jaren vanaf het begin tot nu toe hebben geleid tot ontwikkelingsprojecten over de hele wereld. 'Ten thousand Villages' is daar een bijzonder voorbeeld van. In 1963 is er een Canadees MCC opgericht, dat nauw samenwerkt met MCC-USA. In 2020 zou het gevierd worden: 100 jaar, een eeuw internationaal hulp- en vredeswerk. Het is op bescheiden schaal op een aantal plaatsen gevierd. We zijn drie jaar verder. MCC is nog steeds nodig. Het werk rust op drie peilers, 'In the Name of Christ': Vredeswerk, Noodhulp en Ontwikkelingssamenwerking. Het contact van MCC met Oekraïne is gebleven. Voordat de Russische troepen in 2022 Oekraïne binnenvielen, was er een uitgebreid weeskinderen programma, en sinds de bezetting van de Krim en de Oostprovincies is er opvang van vluchtelingen in de regio Zjytomyr, Zaporizja en Dnipro. De hulp wordt geboden als een gezamenlijk programma van MCC en de nieuwe emigrantengemeenten in Duitsland. Sinds begin 2022 werd het New Hope Centrum in Zaporizja het punt van waaruit hulp geboden werd. Het Centrum is echter door oorlogsgeweld en voltreffers vanuit door Rusland bezet gebied verwoest. Toch gaat de hulp door, waar sinds de inval van Rusland ook het Nederlandse Wereldwerk actief aan deelneemt.

Afsluiting

Als titel gaf ik mijn lezing mee 'Vreemdelingschap'. Die tekst heb ik geleend. In Psalm 39, vers 13 vraagt de dichter om hulp. 'Hoor mijn gebed, Eeuwige, luister naar mijn hulpgeroep, wees niet doof voor mijn verdriet, want een vreemdeling ben ik, bij u te gast, zoals ook mijn voorouders waren.' De betrekkelijkheid van het bestaan kom je ook bij de Prediker tegen. Vreemdelingschap en te-gast-zijn wordt in Leviticus verwoord als basis voor de voorschriften over lossing van land. Nooit mag land definitief verkocht worden, want staat er geschreven: 'het land behoort mij toe en jullie zijn slechts vreemdelingen die bij mij te gast zijn.' (Lev. 25 vers 23) De geschiedenis van vele doopsgezinden wereldwijd wordt gekenmerkt door achterlating van het bekende, op zoek gaand naar een plek waar zij als gewetensvrije mens kunnen leven. Velen waren en zijn diep doordrongen van de gedachte dat ze daarmee ook het dichtst kwamen en komen bij hun levensopdracht: God dienen en de naaste, gerechtigheid doen en in vrede met het eigen geweten en de naaste leven.